

वैदिक संस्कृतमा भाषिक चिन्तन

सुस्मिता खतिवडा

विद्यावारिधि शोधार्थी

ग्राजुएट स्कूल अफ एजुकेशन

एम.फिल. पिएच.डी. एकीकृत कार्यक्रम

नेपाली शिक्षा शिक्षण, कीर्तिपुर

ईमेल: susmita.kha@gmail.com

सार

भाषा मानवीय सम्प्रेषणको सशक्त माध्यम हो। भाषाको इतिहास मानव सभ्यताको विकास कालदेखि नै देखापर्छ। संस्कृत भाषा विश्वकै सबभन्दा पुरानो भाषा हो। भाषिक चिन्तनको सुरुवात भने घेरै पछि मात्र भएको पाइन्छ। प्रस्तुत अध्ययन भाषिक चिन्तनको सुरुवात, वैदिक र लौकिक संस्कृतमा भाषिक चिन्तनका विषयमा केन्द्रित छ। अतः वैदिक साहित्यमा भाषिक चिन्तनको खोजी गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य हो। पुस्तकालयीय अध्ययनबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरी अध्ययन, विश्लेषण, तुलना र मूल्याङ्कनका साथ भाषिक चिन्तनको खोजी गरिएको छ। यस अध्ययनमा वैदिक सभ्यता, वेदमा भाषिक चिन्तन, ब्राह्मण, उपनिषद्, निघण्टु, निरुक्त, शिक्षा प्रतिशास्त्रहरूमा भाषा सम्बन्धी धारणा र व्याकरणिक पक्षको व्यापकताको चर्चा गरिएको छ। मानव समाजको अस्तित्वदेखि नै भाषाको प्रयोग भए तापनि संस्कृत भाषिक चिन्तन भने इ. पू १५०० तिर देखि विकसित हुँदै आएको देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययन मूलतः वैदिक र लौकिक वाङ्मयमा भाषिक चिन्तन के कस्तो छ ? भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित छ। गुणात्मक विधिमा आधारित यस अध्ययन वैदिक र लौकिक वाङ्मयका सबै मूल कृति प्राप्त नभए पनि तिनलाई आधार मानेर रचिएका सन्दर्भ ग्रन्थ, लेख, अध्ययन वाट तयार गरिएको छ। यस अध्ययनलाई पुस्तकालयीय सामग्रीको अध्ययन तथा विश्लेषणबाट सम्पन्न गरिएको छ।

मुख्य शब्दहरू: वैदिक, लौकिक, वेद, उपनिषद्, निरुक्त, निघण्टु, प्रतिशास्त्र, ब्रह्मण, वाक्, वाङ्मय आदि।

विषय परिचय

भाषा मानव समाजको अस्तित्वसँगै विकास हुँदै आएको हो। यो विचार सम्प्रेषणका निम्ति प्रयोग गरिने ध्वन्यात्मक माध्यम हो। हरेक भाषाको आ-आफ्नै नियम र अर्थ हुन्छन्। भाषा ध्वनिबाट वर्ण, वर्णबाट अक्षर हुँदै शब्द तथा वाक्यस्तरमा पुगेर

अभिव्यक्त हुन्छ (भुसाल, २०६६ : १७७)। भाषाका बारेमा पूर्वीय र पाश्चात्य भाषाशास्त्रीहरूको आ-आफ्नै मत पाइन्छ। 'भाषा मानवको त्यो चेष्टा या व्यवहार हो, जसबाट मानव आफ्नो उच्चारणोपयोगी शरीरबाट उच्चारण गरिएको वर्णनात्मक अथवा व्यक्त शब्दहरूद्वारा आफ्नो विचारलाई व्यक्त गर्छ'

भनी डा. मङ्गलदेवले भनेका छन्। भोलानाथ तिवारीले भने 'निश्चित प्रयत्नको फलस्वरूप मनुष्यको मुखबाट निक्लेको त्यो सार्थक ध्वनिसमष्टि हो, जसको विश्लेषण र अध्ययन हुन सकोस् त्यसलाई भाषा भनिन्छ। यसरी भाषा के हो ? र भाषा कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने भाषाका बारेमा चिन्तन र मनन पनि निकै अगाडिदेखि सुरु भएको पाइन्छ। वैदिक भाषाविज्ञानमा वेदमा नै स्वयं भाषाविज्ञान छ। भाषाका ध्वनि, वर्ण, रूप वाक्य, अर्थ जस्ता भाषिक पक्षका सम्बन्धमा वैज्ञानिक अध्ययन र चिन्तन गरी सैद्धान्तिक क्षेत्रमा योगदान गरिएका छन् (बुढा, २०७७)। भाषा मानवसँग जोडिएर अनादिकालदेखि आइरहेको छ। भाषाको अध्ययन, चिन्तनको परिणामनै व्याकरण परम्पराको आरम्भ भएको हो। वैदिक ऋषिहरूले सर्वप्रथम भाषाका बारेमा चिन्तन मनन गरेका छन्। यसरी भाषा सम्बन्धी चिन्तन, विवेचनाको आरम्भिक बीज वेद नै हो। वैदिक युगदेखि वेदका छ अङ्गहरूमध्ये शिक्षा, कल्प, ज्योतिष, निरुक्त, छन्द र व्याकरणमा भाषाका बारेमा अध्ययन भएको पाइन्छ। वैदिक युगमा वैदिक संहिताहरू (चार वेद), ब्रह्मण्यग्रन्थ, आरण्यक, उपनिषद् तथा वेदाङ्ग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, ज्योतिष, निरुक्त र छन्द) मध्ये ज्योतिष र कल्प बाहेकमा भाषाबारे व्यस्थित चिन्तनको बिकास भएको छ (आचार्या, २०७३, पृ २२) उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा आधारित भएर यस अध्ययनमा वेदमा भएको भाषिक चिन्तनको चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

समस्या कथन/प्राज्ञिक प्रश्न

वैदिक साहित्य नै सनातन वैदिक संस्कृतिको आधार हो। वेद हिन्दु सभ्यताको सबै भन्दा प्राचीन ग्रन्थ मात्र होइन मानव सभ्यताकै सबैभन्दा पुरानो पुस्तक पनि हो। विद्वानहरूले संहिता, ब्रह्मण्य, आरण्यक र उपनिषद् यी चारको संयोगलाई वेद भनेका छन्। वेदका चार विभाग छन् : ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद। वेद वैदिककालीन वाचिक परम्पराको अनुपम कृति हो। आर्य भाषाहरूको मूलस्वरूप निर्धारित गर्नमा

सहायकसिद्ध भएको वैदिकभाषामा भाषाका बारे के कस्तो चिन्तन मनन भएको छ ? भन्ने प्राज्ञिक प्रश्नमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ। यसर्थ यस अध्ययनमा वैदिक वाङ्मयमा भएको भाषिक चिन्तनलाई प्रमुख समस्याका रूपमा लिई अध्ययन कार्य गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययन निम्न समस्यामा केन्द्रित छ।

- क) वैदिक वाङ्मय भन्नाले के-के बुनिन्छ ?
- ख) वैदिक वाङ्मयमा भाषिक चिन्तन के कस्तो रहेको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

- क) वैदिक वाङ्मय र सभ्यताको परिचय दिनु,
- ख) वैदिक वाङ्मयमा भाषिक चिन्तन पहिल्यानु।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेख गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा केन्द्रित छ। द्वितीयक स्रोत अन्तर्गत पुस्तकालय कार्यबाट पूर्ववर्ती अध्येताहरूका सम्बन्धित कृतिहरूको गहन अध्ययन गरी प्रस्तुत आलेखलाई विश्लेषण गरिएको छ। यस विषयमा लेखिएका विभिन्न पाठ्यपुस्तक, इन्टरनेटबाट खोजिएका पाठ्यसामग्री तथा श्रव्यदृश्य सामग्रीको उपयोग गरी अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिएको छ। साथै विभिन्न अध्ययन र विश्लेषणबाट उपयुक्त तर्कका साथ लेखकीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ। यो आलेख एपिए शैली अवलम्बन गरी तयार गरिएको छ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

यो अध्ययन वैदिक सभ्यता र वैदिक संस्कृत वाङ्मयमा भएको भाषिक चिन्तनको अध्ययन हो। यस अध्ययनलाई निम्नानुसार सीमाङ्कन गरी अध्ययन गरिएको छ।

- क) यस अध्ययनलाई पूर्वीय वैदिक सभ्यता र संस्कृतिको अध्ययनमा सीमित गरिएको छ।
- ख) यस अध्ययन वैदिक वाङ्मय भित्र भाषिकचिन्तनमा मात्र आधारित रहनेछ।

ग) यस अध्ययनमा पाश्चात्यदर्शनका भाषिक चिन्तनबारे अध्ययन गरिने छैन ।

अध्ययको औचित्य

यस अध्ययनमा वैदिक सभ्यता र वाङ्मयको चर्चा गरिएको छ । वैदिक वाङ्मयमा भाषिक चिन्तन के कस्तो थियो ? भन्ने बारेमा चर्चा गरिने छ । तसर्थ भाषाको अध्ययन गर्न चाहने अनुसन्धानकर्ता, भाषाका शिक्षक, विद्यार्थीहरू जो कोहीलाई पनि यो सहयोगी बन्न सक्ने भएकोले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण छ ।

छलफल र नतिजा

वैदिक सभ्यता

वैदिक सभ्यतालाई पूर्वीय, प्राच्य, संस्कृत, वैदिक, भारतीय, आर्य सभ्यता आदिका नामबाट पनि चिनिन्छ । सभ्यतालाई वर्गीकरण गर्ने विभिन्न आधारमध्ये भूगोलको आधारमा पूर्वीय र पाश्चात्य गरी विभाजन गरिएको छ । वैदिक सभ्यताले पूर्वीय सभ्यतालाई बुझाउँछ । 'पूर्वीय' शब्दले पूर्व दिशाको पूर्वको, एसियाली, भारतेली वा वैदिक सभ्यता भन्ने बुझाउँछ । वैदिक सभ्यताको उत्पत्ति स्रोत वेदलाई मानिन्छ । वेद संसारकै पहिलो पुस्तक हो (अधिकारी, २०६७ : २) । लामो समयसम्म श्रुतिपरम्परामा रहेको वेदलाई चार खण्डमा सङ्कलन गरिएका छन् । यसरी सङ्कलन गरिएका ग्रन्थ हुन्- ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद । वेदको अर्थ ज्ञान हो । संस्कृतको ऋग् धातुबाट बनेको ऋक शब्दको अर्थ प्रार्थना हो । यो पनि प्रार्थना प्रधान पुस्तक हो । वैदिक वाङ्मयभित्र संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ, आरण्यक ग्रन्थ र उपनिषद् रहेका छन् र यिनको समग्रतालाई वैदिक साहित्य भनिएको छ (गडतौला, २०७० : १) । वैदिक सभ्यतामा ज्योतिष, आयुर्वेद, दर्शन, भाषा र व्याकरण पनि समृद्ध रूपमा विकास र विस्तार भएको देखिन्छ । वैदिक मन्त्रहरूको व्याख्या वा विवेचनाका रूपमा ब्राह्मण र उपनिषद् ग्रन्थ पनि रचना भएका छन् (आचार्य, २०७२ : १७) । यिनै वेद

र वेदका विस्तारक वा व्याख्यात्मक कृतिलाई वैदिक भाषिक चिन्तन कृतिका रूपमा लिइन्छ ।

वैदिक संस्कृतमा भाषिक चिन्तन

वैदिक संस्कृत विश्वका प्राचीनतम संस्कृत हो । संस्कृत भाषामा भएको हुँदा यसलाई संस्कृत भाषा, साहित्य, दर्शन पनि भनिन्छ । पूर्वीय भूगोलमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको हुँदा पूर्वीय, भारतीय उपमहाद्वीपमा विकसित हुँदा भारतीय पनि भनिन्छ ।

वैदिक संहितालाई भारतीय आर्यहरूले अशुद्ध र भ्रष्ट हुन नदिन वेदाङ्गहरूमा भाषाका बारेमा गम्भीर चिन्तन गरेको पाइन्छ । वेदबाट नै वैदिक युगको सुरुवात भएको हो । वेद त्यस बखतको सम्पन्न भाषा संस्कृतमा लेखियो । वेद पढ्ने पढाइने परम्परा चल्यो (अधिकारी, २०६७ : १) । आज आएर सबैजसो आधुनिक प्रचलित भाषामा वेदको अनुवाद भएको पाइन्छ । वैदिक साहित्यमा त्यस बखतमा महर्षिहरूको महान् चिन्तन पढ्न-बुझ्न पाइन्छ । यसरी वैदिक संस्कृतमा मूलभाषा वैदिक भाषा हो । संसारमा जति भाषा छन्, ती सबै भाषाहरूमध्ये सबैभन्दा क्लिष्ट उच्चारण, अनि पूर्ण स्वर, वर्ण विस्तृतता यसै वैदिक भाषामा पाइन्छ (प्रपन्नाचार्य, २०५७ : २०) । यसरी वैदिक कालदेखि नै भाषाका बारेमा अध्ययन, चिन्तन र मनन हुने गरेको कुरा वर्तमानमा प्राप्त विभिन्न वैदिक संहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र प्रतिशाख्यहरूबाट बुझ्न सकिन्छ ।

वेदमा भाषिक चिन्तन

वेद र अन्त अनार्थ 'विद्' धातुबाट वेद शब्दको निर्माण भएको छ । वेदको अर्थ ज्ञान हुन्छ । ज्ञानको अर्थ मोक्ष हो । यसरी मोक्षको शिक्षा दिने अन्तिम ज्ञान वेद हो । समस्त विश्वसाहित्यमा वेदको सर्वोपरी स्थान छ । यो सिद्धान्त १५ शताब्दीदेखि लिएर १९ औं शताब्दीसम्मका पौरस्त्य र पाश्चात्य विद्वान्हरूले सम्म स्वीकार गरेका छन् (प्रपन्नाचार्य, २०५७ : १) । वेदमा सृष्टिको चर्चादेखि आत्मा, परमात्मा, खोजी प्रकृतिको अनौठो रूपको बयान, औषधिको चर्चा लगायत संसारका हरेक वस्तुको

परिचय वेदमा छ। यो सबै किसिमका ऋचा एवम् मन्त्रहरूको सँगालो पनि हो। वेद हिन्दु आर्यहरूको मात्र साम्प्रदायिक ग्रन्थ होइन अपितु भूमण्डलमा बस्ने समस्त मानवको सबैभन्दा पहिलो साहित्य हो। पहिलो शब्द हो। पहिलो बोली हो। यसो हुँदा भाषिक चिन्तनको सुरुवाती वेद हो। ऋग्वेद वेद मध्येको पनि वेद हो। यसमा केही मन्त्रको व्याख्या परवर्ती विद्वान्ले भाषिक चिन्तनका दृष्टिबाट गरेका छन् (आचार्य, २०७२ : २२)। ऋग्वेदमा वेदको भाषालाई 'दैवी वाक्' भनिएको छ। वेदका मन्त्रहरू कथ्य रूपमा रहेको हुँदा वेदमा भाषाको कथ्य रूपलाई महत्त्व दिएको छ। वेदका विभिन्न श्लोकहरूलाई यज्ञानुष्ठानमा प्रयोग हुने मन्त्रहरूको शुद्धतालाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने त्यतिबेलाको जोड थियो। वैदिक एवं लौकिक संस्कृतमा उच्चारणलाई जस्तो छ त्यस्तै रूपमा सुरक्षित राख्नुपर्ने छ। यसरी भाषासम्बन्धी चिन्तन वेदका सुक्तहरूबाट नै भएको देखिन्छ। वैदिक ध्वनिहरूको संरक्षणमा जोड दिएको तत्कालीन श्लोकहरूले भाषाका अन्य पक्षको पनि अध्ययनको सुरुवात गरेको छ। ऋक्संहितामा विभिन्न प्राणीहरूका बोलीको व्यक्तताको स्तरका दृष्टिले यसलाई चार भागमा विभक्त गरिएको छ। उक्त मन्त्र यस प्रकार छ :

चात्वारि वाक् परिमिता पदाति, तानि
विदुर्ब्राह्मण ये मनीषिण ।

गुहा त्रिणि निहिता नेङ्गयनित, तुरीयं वाचो
मनुष्या पदनित ॥

यसको अर्थअनुसार वाणी चार प्रकारका हुन्छन्। मनलाई वंशमा राख्न सक्ने ब्राह्मणहरू वाणीका चारै प्रकारका जान्दछन्। वाणीका तह चार तह अव्यक्त छन् र चौथो भाग मात्रै मनुष्यहरूले बोल्छन् भनेर ऋग्वेदको शकलसंहिताको १-१६४-४५ मा भनिएको छ (दाहाल, २०७४ : ७७)। ऋग्वेदको मन्त्र ४-५८-३ मा पनि भाषाका विविध पक्षको साङ्केतिक रूपमा यसरी चर्चा गरिएको छ :

चात्वारि शृङ्गा त्रयो यस्य पदा द्वे शीर्षं सक्त
हस्ता सो अस्य ।

त्रिद्या बद्धो वृषभो रोरवीति, महो मर्त्या
आविवेश ॥

(आचार्य, २०७२ : २३)।

प्रस्तुत मन्त्रलाई पतञ्जलिले व्याकरणपरक अर्थ लगाएका छन्। उनका अनुसार व्याकरणरूपी वृषभका चार सिङ् (नाम, आख्यान, उपसर्ग र निपात) तिन खुट्टा (भूत, वर्तमान र भविष्यत्) दुई शिर (सुप् र तिङ्) सात हात (प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी र सप्तमी) विभक्ति छन्। यो तिन ठाउँ (उर, कण्ठ र शिर) मा बाँधिएको छ। यसरी शब्दरूपी महादेव मनुष्यमा व्याप्त छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

ऋग्वेद, अथर्ववेदमा पनि भाषासम्बन्धी चिन्तन, अध्ययन भएको छ। यस कुरालाई व्रतराज आचार्य, शिवराज आचार्यले पनि आफ्ना ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका छन्। शिवराज आचार्यले दिएको उदाहरणलाई टेकनाथ दाहालले यसरी उल्लेख गरेका छन् : पैचालाद संहिता १०-११-८ मा भनिएको छ 'जसले मेरो खाद्यलाई, पेयलाई र श्रेष्ठ वाणीलाई हनित/हलन्त गर्न खोज्दछ त्यसका उपर अग्निने पनि इन्द्रले पनि हिङ्ग चलाउँछन्। वैदिक शुक्तका पदहरूलाई छुट्याई तिनको स्वराघातयुक्त उच्चारणमा विचार गर्दछ। कृष्णयजुर्वेदको तैत्तिरीय संहिताको ब्राह्मण भागमा पनि वाणीको बारेमा चर्चा भएको छ भन्ने कुरा शिवराज आचार्यले उल्लेख गरेका छन्। ऋग्वैदिक भाषा प्रतिकात्मक र परोक्षात्मक किसिमको छ (गडतौला: २०७० : २४)। यसरी यिनै वैदिक भाषिक चिन्तनको परिणाम नै भाषिक व्याकरणको जन्म भएको छ।

वेदको जन्मपछि सुरु भएको भाषिक चिन्तनको परिणामस्वरूप संस्कृतका विभिन्न साहित्यको जन्म भयो, व्याकरण चिन्तन परम्पराको सुरुवात भयो। वेदमा प्रयोग भएको 'चात्वारि वाक्' भन्ने प्रसङ्ग नै भाषा चिन्तनको आरम्भ हो भन्ने कुरालाई पतञ्जलि, भर्तृहरि, निरुक्तकारले उल्लेख गरेका छन्।

उपनिषद्मा भाषिक चिन्तन

उपः नि उपसर्ग पूर्वमा रहेको 'सद्' धातुमा 'क्वप' प्रत्यय लागेर बन्ने उपनिषद् शब्दका वस्तु, नाश गर्नु, प्राप्त गर्नु, शिथिल गर्नु आदि शाब्दिक अर्थ लाग्दछ। उपनिषद् वैदिक साहित्यको सार हो। वेदको अन्तिम व्याख्या भएकोले उपनिषदलाई वेदान्त पनि भनिन्छ। पूर्वीय चिन्तनको भण्डार मानिने उपनिषद्का लेखक को हुन् भन्ने बारेमा र तिनको समयावधिका बारेमा पूर्वीय परम्परा मौन छ (गङ्गौला, २०७० : ३१)। वैदिक संहिताहरूका विचारधाराले उपनिषद्मा पुगेर पूर्णता प्राप्त गरेको हुनाले उपनिषदलाई वैदिक भाषिक विचार धाराको चरम उपलब्धि मानिन्छ। उपनिषद्हरू वेदको ज्ञानकाण्ड अन्तर्गत पर्दछन्। संहिता, ब्राह्मण ग्रन्थ, आख्याक ग्रन्थ उपनिषद्हरूका वैदिक वाङ्मय हुन्। वैदिक वाङ्मय नै भाषिक चिन्तनको प्रारम्भ विन्दु हो। वेदको व्याख्या वा विवेचनाका रूपमा रचिएका ब्राह्मण, आख्यक वा उपनिषद् ग्रन्थहरूमा व्याकरणका कतिपय सङ्केत पाइन्छ (दाहाल, २०७४ : ८०)। वैदिक चिन्तन परम्पराको अन्तिम कडीका रूपमा देखिएका उपनिषद् विचारमूलक भएपनि यिनमा आख्यान, संवाद अलङ्कृत भाषा, रूपक लक्षण आदिको उपयोग भएको हुँदा यसमा भाषिक गुण पनि रहेको छ।

प्रतिशाख्य ग्रन्थमा भाषिक चिन्तन

प्रतिशाख्य शिक्षाग्रन्थ हो। यो वैदिक ध्वनिको उच्चारण प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ। यसले शिक्षामा वेदको उच्चारण, वर्ण, स्वर, मात्रा बल, तान, साम आदिको बोध गराएको छ। यो वैदिक ध्वनिको शुद्ध उच्चारणसँग सम्बन्धित ग्रन्थ हो। प्रतिशाख्यमा मुख्यतया वर्ण, स्वर, मात्रा, स्थान-करण-प्रयत्नादि, साम्य र सन्तान (संहिता = सन्धि छन् (दाहाल, २०७४ : ८१)। आचार्य कात्यायनले प्रतिशाख्यलाई जेठो शास्त्र मान्दै 'यसलाई सबैले पढ्नु' भनेका छन्। भाषा र शिक्षाका विषयमा चर्चा भएको यो ग्रन्थलाई यसको निरुक्तभन्दा पनि पहिलो अनुमान गरिन्छ। यसले

वर्णको आकार, वर्ण, स्वरले उदात्त आदि स्वर, मात्राको ह्रस्व, दीर्घ आदि बलले स्थान प्रयत्न आदि सामले निषाद आदि सप्त, स्वर र तानले निकर्षण आदिलाई बुझाएका छन् (गङ्गौला : २०७० : ४५)। प्रतिशाख्यहरूमा अलग अलग वेदका अध्ययन भाषिक व्याख्या पाइन्छ। हाल उपलब्ध प्रतिशाख्यहरूमा सबैभन्दा पुरानो महर्षि शौनककृत 'ऋक् प्रतिशाख्य' लाई भनिन्छ।

- ऋग्वेदप्रतिशाख्य : यसमास अठार पटल (परिच्छेद) छन् जसमा वर्ण, स्वर ह्रस्व-दीर्घ-प्लुट मात्रा, स्थान, बल, सन्धि, सन्तान (संहिता) आदिको बारेमा प्रकाश पारिएको छ (दाहाल, २०७४ : ८२)।

ऋक् प्रतिशाख्यका विषयवस्तुको सामान्य विवरण यसप्रकार छ :

प्रथम खण्ड	:	शास्त्र प्रवृत्तिका निम्न आवश्यक संज्ञा, विधि, वर्णहरूको उपदेश, मात्रा र वर्णहरूको स्थान बारेमा विवेचना,
द्वितीय खण्ड	:	सन्धिको विवेचना
तृतीय खण्ड	:	उदात्तादि स्वरहरूको सन्धि हुँदा हुने विकास विवेचना,
चतुर्थ खण्ड	:	व्यञ्जन सन्धिको विवेचना
पञ्चम खण्ड	:	संहिताका प्रभावले हुने षत्व र टुत्वको विवेचना,
षष्ठ खण्ड	:	संहिताको प्रभावले हुने द्वित्वको विवेचना,
सप्तम खण्ड	:	सन्धि कार्य र दीर्घताको विवेचना,
अष्टम र नवम खण्ड	:	सन्धिसम्बन्धी दीर्घतो विवेचना
दशम खण्ड	:	क्रम संहिताको विवेचना

एकादश खण्ड	: क्रम संहिताको उत्पत्ति
द्वादश खण्ड	: संहिताजन्य विकारसम्बन्धी विवेचना
त्रयोदश खण्ड	: बाह्य र आभ्यन्तर प्रयत्नको विवेचना
चतुर्दश खण्ड	: वर्णको स्वरूप र संयोगमा अशुद्ध उच्चारण जनित दोषहरूको विवेचना
पञ्चम खण्ड	: अध्ययन अध्यापन नियमको विवेचना षोडश, सप्तदश र
अष्टदश खण्ड	: वैदिक छन्दको विवेचना

यसरी प्रतिशाख्यको अध्ययनका आधारमा भाषाकै अध्ययन चिन्तन रहेको छ। ऋग्वेद प्रतिशाख्यमा जस्तै तैत्तिरीय प्रतिशाख्यमा पनि वर्ण, संज्ञा, ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, विसर्ग, आदेश, लोप, आगम, निषेध नियम आदिका बारेमा चर्चा गरिएको छ।

निघण्टु र निरुक्त ग्रन्थमा भाषिक चिन्तन

निघण्टु र निरुक्त वैदिक संस्कृतका भाषिक चिन्तक हुन्। निघण्टुका रचनाकार प्रजापति कश्यप र निरुक्तका रचनाकार यास्क मानिन्छन् (आचार्य, २०७२ : २४)। निघण्टु एक प्रकारको शब्दकोश हो। यसमा वैदिक भाषाका शब्दहरू संकलन गरिएको थियो। यसमा वेदका क्लिष्ट शब्दहरूको सङ्ग्रह गरिएको थियो। विद्वान्हरूले पन्ध्र बीस निघण्टुहरू थिए होलान् भन्ने अनुमान गरेका भएपनि अहिले एउटा मात्र उपलब्ध छ (बन्धु, २०५६ : १२)। निघण्टुलाई पाँच अध्यायमा विभक्त गरिएको छ। जसमा कुल १,७६८ शब्द रहेका छन्। संस्कृतका प्रथम निरुक्तकारका रूपमा यास्क वैदिक भाषाका व्याख्याता र भाषा चिन्तकका रूपमा चिनिन्छन्। निरुक्तको शाब्दिक अर्थ व्युत्पत्ति हो। निरुक्तलाई वेदपुरुष कान मानिएको छ। निरुक्तले शब्दको व्याख्या गर्ने भएकोले कानको विषय शब्द भएको हुँदा यसलाई कान भनिएको हो (गडतौला, २०७० :

४६)। यसर्थ तत्कालीन समयमा भाषाको बारेमा गम्भीरतापूर्वक चिन्तन गर्ने व्यक्तिका रूपमा यास्कलाई लिने गरिन्छ। आठौँ शताब्दीका भाषा चिन्तक यास्कले निरुक्तमा शब्दको धातु पहिचान गरी व्युत्पत्ति गरिन्छ र मुल अर्थ पहिचान गरिन्छ। व्याकरणले शब्दलाई शुद्ध गर्छ भने निरुक्तले शब्दलाई सिद्ध गर्ने काम गर्दछ। यास्कले निरुक्तमा शब्दको मूल रूपको ज्ञान गराउने, प्रकृति-प्रत्ययको जानकारी गराउने धातु र प्रत्ययको अर्थ विवेचना गर्ने लगायत समानार्थक र अनेकार्थक शब्दको विवेचना समेत गरेका छन्। यास्कले निघण्टुमाथि भाष्य लेखे। अहिलेसम्म पाइने वेदार्थसम्धी निर्णयहरूमा यास्क सबैभन्दा माथिल्लो तहका छन् (प्रपन्नाचार्य, २०५७ : १३२)।

निरुक्तका भनिएको छ :

तोषाम् मनुष्यवद देवताभि धानम् (निरुक्त १।१।२)

अणीयस्त्वच्च शब्देन संज्ञाकरण व्यवहार्य लोके (१।१।२)

(आचार्य, २०७४ : ६३)

भाषा मानवीय व्यवहारको लागि हो भन्ने कुरा यसमा पाइन्छ। जसलाई पछि गएर कात्यायन, पतञ्जलि, पाणिनीले व्याकरणका सूत्रमा प्रस्तुत गरे।

निरुक्तकारले पनि आफ्नो लेखनको उद्देश्य स्पष्ट पार्दै लेखेका छन् :

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च दौचापरौ वर्ण विकार नाशौ।

धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।

यसको अर्थ हुन्छ निरुक्त भनेको वर्णहरूको आगम, वर्णहरूको विपर्यय, वर्ण विकार, वर्ण नाश, धातुको अनेक अर्थमा प्रयोग समेत निर्देश गर्ने शास्त्र हो (बन्धु, २०७२ : २५)। यसरी शब्दहरूलाई

कार्यका आधारबाट विभाजन गर्ने पहिलो काम पनि निरुक्तमा नै भएको थियो ।

निष्कर्ष

वेद नै वैदिक भाषिक चिन्तनको पहिलो आधार हो । यज्ञ अनुष्ठानमा प्रयोग हुने मन्त्रहरूको शुद्धतालाई विशेष ध्यान दिनुपर्ने भएकाले वैदिक एवं लौकिक संस्कृतका उच्चारणलाई जस्तो छ त्यस्तै रूपमा सुरक्षित राख्नु नै संस्कृत भाषिक चिन्तनको सुरुवात हो । वैदिक ग्रन्थमा भएको भाषिक चिन्तन र चासोको परिणाम नै निकै लामो समयसम्म श्रुति परम्परामा रहेको वेदमा एक अक्षर वा मन्त्र पनि अन्तर भएको पाइँदैन । बुद्ध भन्दा पछि (५६३-४८१ इ.पू.) सम्म वेद लेखेर होइन कण्ठस्थ गरेर जोगाइएको थियो (अनु: आचार्य, २०७३ : २७७) । वर्णविन्यासका हिसाबले पनि संस्कृत वैदिक भाषामा भएको वर्णक्रम अत्यन्त वैज्ञानिक छ भन्ने कुरालाई पाणिनि, कात्यायनले समेत व्याख्या गरेका छन् । वेद, उपनिषद्, निघण्टु, निरुक्त, शिक्षा, प्रतिशाख्यमा भाषिक चिन्तन अत्यन्त वैज्ञानिक ढङ्गले गरिएको छ । मानव समुदायको उत्पत्ति देखिनै भाषाको प्रयोग हुँदै आएको वेदलाई पछि भने विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरेको देखिन्छ । वैदिक भाषाको स्वर वर्णक्रम उच्चारण सबैभन्दा माभिएको पाइन्छ । उच्चारणका सम्बन्धमा वैदिक पदक्रम, स्वरक्रम विश्वका सबै भाषामा उत्कृष्ट छ । निरुक्तदेखि ब्राह्मण, आख्यान र छान्दोग्य आदि उपनिषदहरूमा भएको भाषिक अध्ययनको आधुनिक भाषाविज्ञानमा समेत गरिँदै आएको छ । पूर्वीय भाषिक परम्परालाई हेर्दा वेदमा सबैभन्दा परानो ऋग्वेद हो । यसमा उल्लेख गरिएको चत्वारि बाटै भन्ने भाषिक चिन्तन परम्परा सुरु भएको देखिन्छ । तसर्थ वैदिक युगमा भएको भाषिक चिन्तनको प्रभाव आधुनिक युग सम्म पनि उच्च रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आचार्य, नारायणप्रसाद (२०७३), *दर्शन दिग्दर्शन*, काठमाडौं : अक्षरदीप प्रकाशन ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०७२), *पूर्वीय तथा पाश्चात्य भाषिक चिन्तन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- गड्दौला, नारायण (२०७०), *संस्कृत साहित्यको इतिहास*, काठमाडौं : प्रगति पुस्तक भण्डार ।
- दाहाल, टेकनाथ (२०७४), *जिम्दो नेपाली भाषा*, काठमाडौं : साङ्ग्रिला बुक्स ।
- प्रपन्नाचार्य, स्वामी (२०५७), *वेदमा के छ ?*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७०), *भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- बास्तोला, हेरम्बराज (२०७७, जेष्ठ), 'वैदिक दर्शन र शिक्षा', काठमाडौं : संकल्प खबर ।
- बास्तोला, हेरम्बराज (२०७६, वैशाख), 'भाषिक चिन्तनमा ग्राइसको संवाद सहयोग सिद्धान्त', काठमाडौं : शिलापत्र पत्रिका ।
- बुढा, वीरेन्द्रकुमार (२०७७, भाद्र), 'बैदिक र लौकिक वाङ्मयमा भाषिक चिन्तन', काठमाडौं : समकालीन साहित्य ।
- भट्टराई, पद्मप्रसाद (२०७४), *पौरस्त्य दर्शन एक चिनारी*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, सुकुम (२०६९), 'पूर्वीय र पाश्चात्य व्याकरण चिन्तन परम्परा', *सम्प्रेषण*, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- सिजापति, रामविक्रम (२०५६), *भाषा परिचय*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।